

Відгук
офіційного опонента доктора філософських наук, професора
Чорноморця Юрія Павловича на дисертацію Галіченка Максима
Володимировича «Рефлексія ідеологеми «Москва – Третій Рим» у
російській релігійно-філософській думці», подану на здобуття наукового
ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 –
релігієзнавство

Трагічні події на Сході України зробили дослідження російської світської та релігійної ідеології гостро актуальними не лише як предмет академічного зацікавлення і теоретичних роздумів, але і як предмет практично-значущий для національної безпеки і забезпечення справедливого миру. Українські релігієзнавці докладають систематичних зусиль для аналізу російських релігійних та квазірелігійних ідеологем, концептів, стратегій. Також у фокусі релігієзнавчих досліджень перебувають процеси творення альтернатив щодо російської релігійної ідеології. Тому дисертація М. В. Галіченка не є випадковим явищем, бо вона стала можливою завдяки попереднім досягненням українських релігієзнавців. Дисертант гідно продовжує славні традиції вітчизняного релігієзнавства, розробляючи гостро актуальну тематику.

Відразу відмітимо кілька загальних позитивних рис дисертаційного тексту.

Першою перевагою дисертаційного дослідження М. В. Галіченка є конкретність усіх тез, що доводяться протягом всього тексту роботи. Також необхідно сказати, що дисертант завжди спирається на факти і тексти. М. В. Галіченко уникає голослівних тверджень, безпідставних узагальнень, емоційних оціночних суджень, доказів від аналогії. Особливо імponує сміливість молодого науковця, який критикує різноманітні безпідставні зміщування концепту «Москва – Третій Рим» із аналогічними, але іншими ідеологемами. Не кожен би наважився виправляти класиків і сучасників, але М. В. Галіченко це робить, і робить коректно.

Другою позитивною особливістю роботи М. В. Галіченка є запропонована дослідником релігієзнавча методологія дослідження. Автор на початку параграфу 1.2. зазначає наступне: «Дисертаційне дослідження проведено на стику релігієзнавства, філософії історії та соціальної філософії. Таким чином, в основу дослідження покладені принципи, методи та методологічні підходи притаманні цим галузям філософського знання». Великим здобутком М. В. Галіченка є те, що методологічні ідеї українських соціальних філософів у дисертації вдало імплантовані в методологічний інструментарій релігієзнавства. Особливо привертає увагу те як автор дисертації вправно застосовує розробки українських філософів М. А. Козловця, І. В. Бойченка, М. І. Михальченка та Л. В. Губерського для аналізу релігійних ідей, ідеологій, концептів та дослідження складових релігійних ідентичностей. Ці наробки мають увійти у загальний інструментарій всіх українських релігієзнавців.

Третьою загальною характеристикою дисертації, яка заслуговує на схвалення, є її високий науковий стиль. Автор уникає спокуси перейти від наукового аналізу до наукової публіцистики, і це важлива перевага представленого тексту.

У першому розділі дисертації цілком обґрунтовано виділено два напрями рефлексії ідеологеми «Москва – Третій Рим»: філософсько-богословський та історико-філологічний. М. В. Галіченко досить вичерпно описує відмінності цих напрямків, показує на широкому матеріалі першоджерел їх відмінності. Історико-філологічний напрям рефлексії ідеологеми «Москва – Третій Рим» представлений в основному дослідниками, які доводять, що ця ідеологема була лише однією із цілого ряду ідеологем, якими керувалися в період становлення Московської держави церковні та світські керівники, «книжники» і народні маси. І це – правда. Філософи і богослови, які осмислювали ідеологему «Москва – Третій Рим» наголошували на особливій ролі останньої для становлення російського розуміння історії, месіанського світогляду та самодержавної форми правління. І – це правда. Як же вирішити цю антиномію? Для прикладу згадаємо книгу Зіміна А. А. «Вітязь на распутьє», цілком присвячену аналізу вибору російською елітою демократичного чи авторитарного шляху розвитку в період піднесення Москви. Автор доводить, що історичні умови робили можливим розвиток за англійським сценарієм, і робили можливою самодержавну подобу Золотої Орди. І вибір значною мірою був результатом боротьби ідей. Ідеологема «Москва – Третій Рим» тут виступала важливим фактором кристалізації суспільної свідомості, оскільки підкреслювала не лише особливу роль Москви, держави, але саме світського і церковного керівництва. Характер ідеологеми «Москва – Третій Рим», як особливого концепту, можна проаналізувати завдяки методології, сформованій дисертантом у пункті 1.2. Саме завдяки цій методології стає зрозумілим яким чином стала впливовою в історичному перебігу подій у процесі формування ідентичності російського православ'я, російської державності та російського народу ідеологема «Москва – Третій Рим», яка була концептом із розмитим змістом, що дозволяло різним інтерпретаторам вносити свої елементи історичної пам'яті, уяви, суб'єктивних індивідуальних і колективних переживань причетності до уявних спільнот. Також завдяки методологічним знахідкам дисертанта стає зрозумілим, як став можливим великий вплив концепту «Русский мир» як похідного від середньовічної ідеологеми «Москва – Третій Рим». Дисертант цілком вірно зазначає: «Різноманітне тлумачення поняття «Русский мир» дозволяє ствердно охарактеризувати його як концепт. Особливістю концепту постає його суб'єктивність, залежність від комунікації з іншим, під час якої уточнюється та корегується сенс інформації. Важливою характеристикою концепту є спрямованість на активізацію пам'яті та уяви. З одного боку концепт орієнтований у минуле (пам'ять), а з іншого – спрямований у майбутнє (уява)». Саме як концепти ідеологеми «Москва – Третій Рим» і «Русский мир» мали і мають значний вплив на ідентичність росіян, в тому числі – православних, формують їх світоглядні уявлення, основоположні цінності та нарративний світ. Конкретне застосування

пропонованої методології дозволяє М. В. Галіченку зробити, зокрема, і такі важливі узагальнення: «Аналіз процесу зародження та еволюції терміну «Русский мир» дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, його варто передусім розуміти як концепт, тобто суб'єктивно забарвлене поняття, котре намагається за допомогою мовних засобів донести зміст проблеми та охопити її сутність. На відміну від поняття, що повинно мати чітко окреслений зміст, концепт будується на основі суб'єктивних переживань в основі яких – пам'ять та уява. Він спрямований на діалог зі слухачем або читачем. Це зумовлює його універсальність. У процесі сприйняття концепту «Русский мир» кожен може сформулювати своє власне уявлення, котре буде відповідати його інтересам та очікуванням. Саме тому носіями цього концепту можуть бути абсолютно різні прошарки російського суспільства. По-друге, завдяки універсальності концепту «Русский мир» він може бути проектом розбудови нової російської ідентичності. Ця ідентичність може бути сформована шляхом синтезу мовної, релігійної та культурної ідентифікації. Найбільш пристосованим для формування саме такої російської ідентичності є варіант концепту «Русский мир» патріарха Кирила. По-третє, православний варіант концепту «Русский мир» постає сучасною екстраполяцією ідеологеми «Москва – Третій Рим», адже дозволяє розбудувати російську православну цивілізацію». Особливо хотілося б наголосити, що релігієзнавча методологія, запропонована М. В. Галіченком, може бути в подальшому ще більш розвинута та успішно застосовуватися для вирішення різноманітних складних релігієзнавчих завдань у фундаментальних і прикладних дослідженнях.

Щодо другого розділу, то в цілому дисертант успішно впорався з поставленими науковими завданнями. На нашу думку, дисертант цілком вірно відмітив значення послання 1393 року Вселенського патріарха Антонія IV великому князю Василю I. Візантолог Жільбер Даргон у своїй книзі «Імператор і священник: етюд про візантійський цезарепапізм» виділяє це послання як кульмінацію візантійської традиції сакралізації царської влади. У посланні Константинопольський патріарх особливо наголошує на необхідності усім православним на літургіях звершувати поминання імператора Ромеїв навіть якщо він володіє лише невеликим клапчиком землі навколо столиці. За логікою патріарха у православних може бути лише один «цар» і він є сувереном відносно всіх православних, його влада універсальна і санкціонована від Бога. Ця теорія різко суперечить попередній візантійській традиції. Згідно із кодексом Юстиніана імператор має абсолютну владу. Але першопочатково така влада належала народу, і лише внаслідок прийняття так званого «царського закону» вона належить імператорам. Цей «царський закон» було прийнято, як встановили дослідники, при переході влади до рук імператора Веспасіана (70–79 рр.). Фактично, кодекс стверджує наступне: абсолютна влада за природним законом належить народу. І має виражатися через народні збори. Але саме ця влада передана правителям, імператорам. Завжди у Візантії імператор проголошувався народом на стадіоні, при чому крім згоди народу важливим був голос армії, яка пропонувала кандидатуру разом із сенатом. І вже обраний імператор благословлявся на царство патріархом, і довго церковний обряд був

другорядним, що і доводить у своїй книзі Ж. Даргон. У 1393 році, коли реальної влади у імператора майже не залишилося, могутність Константинополя була підірвана, раптом патріарх починає вчити про дане від Бога особливе служіння імператора як покликаного від Бога захисника всіх православних. Згідно із кодексом Юстиніана мета імператора – виконання всіма громадянами закону і досягнення благополучного життя. І раптом замість цього завдання з'являється вчення про священний обов'язок імператора утримати світ від торжества зла, зберігши православну віру і православне царство як територію добра. Раніше візантійські теоретики не оцінювали православну імперію як територію добра, а навпаки, необхідність імператорської влади виводили із гріховності православних підданих. Це вчення походить від Максима Сповідника, який виражав його у спеціальному трактаті, так званому «Десятому листі». Логіка цього вчення наступна: люди самі по собі – гріховні істоти, і потрібний зовнішній примус, щоб утримати їх від загального взаємного знищення. Імператор стримує пристрасті підлеглих і прививає їм чесноти. Очевидно, що ця логіка веде до патерналізму, який розквітне найбільше як раз у Росії. У пізньовізантійській думці розвивається до гіпертрофованих розмірів положення про особливу роль імператора стосовно усіх православних вірних, і вираз цієї ідеології віднаходимо у посланні патріарха Антонія до великого князя Василія. Після падіння Константинополя залишалося лише перенести священну роль єдиного для православних імператора на московського володаря. Також над-цінністю стає не Царство Боже як у Євангелії, не Церква як у Святих Отців, а Православне Царство як історична дійсність. У культурі Константинополя як Нового Риму головна роль відводилася Богородиці, якій присвячено місто, і яка місто захищає. Ця ідеологія виражена в акафісті, численних пам'ятках писемності та архітектури. Ця сама ідеологія знайшла вираз в мозаїчному зображенні Оранти – Богородиці, яка молитовно заступається за місто і державу в олтарі Київського Софійського собору. Зараз замість заступництва Богородиці та її спасаючої ролі у релігійному наративі стає вирішальним заступництво і спасаюча роль царя і царства. Важливо не лише те, що Москва засвоює собі візантійську спадщину. Важливо, що засвоюється вона без згадки про народ, як джерело влади, без формальностей обрання володаря, без ідеї про його роль у підтриманні правового порядку. Релігійна санкція виправдовувала самодержавство як самоцінність, православне царство як абсолютну цінність. Важливо, що применшується роль Бога і Богородиці у спасінні православних, перебільшується роль царя і царства. У старообрядців роль спасаючої сили вже належить істинним вірним, церковному народові, традиції. Таким чином, якщо у Візантії зберігався певний баланс, і надія покладалася на небесне, то в Росії все більше надія покладалася на земне, яке спаралізувалося. Все це зіграло вирішальну роль у формуванні ідеї Російської імперії як надцінності, у її трансформаціях в різні історичні періоди.

В якості уточнення зазначимо, що завдання відвоювати візантійську спадщину Російська імперія завжди ставила перед собою. На Україні збереглися численні свідчення того, що князь Потьомкін готував стрибок на

південь. В XIX столітті лише стримування з боку західних держав привело до того, що Константинополь не було завойовано російськими військами. Боротьба за візантійську спадщину була однією із причин участі Росії у першій світовій війні. Замість раціональних цілей із століття в століття Росія боролася за утопії, нав'язані ідеологемами, серед яких цільне місце займав концепт Росії як спадкоємниці Риму і Константинополя. Навіть підручники для гімназій були пронизані відповідними установками, виховували відповідні громадянські чесноти.

Також потрібно уточнити, що ідеологема «Москви – Третього Риму» сакралізувала у першу чергу державу, самодержцзя. Піднесення ролі церкви, утвердження її патріаршого статусу було частиною державницької програми. Хоча цар і виступав як захисник церкви, але ідеологія російського самодержавства ніколи не передбачала симфонії як рівноправних відносин церкви і держави. Вже у Візантії церква була підкорена імператору, і не мала ніякої автономії від його втручання. Навіть якщо уважно почитати новели Юстиніана, які говорять про симфонію церкви і держави як двох найбільших дарів від Бога, то вчення про «симфонію» було потрібне лише для того, щоб санкціонувати втручання світського суду в церковні справи на місцях. А саме, служителі церкви як громадяни визнавалися у межах теорії двох влад підсудними щодо майнових справ не суду єпископа, а суду імператорського намісника. «Симфонія» – це концепт, який у православній традиції ніколи не був втілений у життя, і навіть не було серйозних зусиль його втілити від самого моменту його народження. Цезарепапізм – це справжня російська традиція. І коли сьогодні патріарх Кирило проголошує на адресу Путіна панегірику і завіряє, що в усьому його підтримує, це дійсно так. Поклоніння Богові давно стало другорядним, інтереси держави та її керівництва давно є справжніми абсолютними цінностями. І ця традиція підкоряти церкву світській владі санкціонована сакралізацією Росії як Третього Риму.

У другому розділі М. В. Галіченко на великому фактичному матеріалі де-факто всебічно підтвердив гіпотезу М. Бердяєва про те, що саме ідея «Москва – Третій Рим» зумовила усі трагедії російської історії, у тому числі – більшовицькі змагання за побудову особливого царства справедливості. Також М. В. Галіченко де-факто підтвердив гіпотезу В. Бібіхіна, А. Тихолаза, І. Немчинова про те, що історія російської духовної традиції та історія російського народу винятково сильно зумовлена намаганням втілити певні ідеали. Дійсно, ідеали в російському контексті переставали бути регуляторами діяльності, переставали бути засобом легітимізації внутрішньої і зовнішньої політики, а ставали ідеями-фікс для керівництва держави і церкви, для еліти та народу. Якщо зрозуміти цей політичний платонізм, тобто намагання здійснювати не реальну, а ідеалістичну політику, то стає зрозумілим і сьогоднішнє патологічне бажання втілити в реальність мрію про російську цивілізацію навіть тоді, коли це не вигідно Росії та її народові.

Також цілком вірно у другому розділі дисертант описав біблійні джерела концепту «Москва – Третій Рим». Як і більшість есхатологічних концептів із долею різних умовно християнських народів і держав, розвинута в російській

традиції есхатологічна концепція московського царства своїм відправним пунктом мала книгу пророка Даниїла. Крізь призму яскравої картини зміни царств дивилися середньовічні мислителі і на біблійні есхатологічні наративи, і на сучасну їм історичну дійсність. Концепт «Москва – Третій Рим» давав ключ до пророчої картини зміни царств із книги Даниїла, а ця картина була не менше, ніж метанаративом для середньовічної філософії історії в усіх її різновидах. Таким чином, навіть якщо при своїй появі концепт «Москва – Третій Рим» був одним із багатьох інших, то завдяки своїй когерентності із наративом пророцтва зміни царств із книги Даниїла, цей концепт вже ставав метаідеєю російського самодержавства і російського православ'я. М. В. Галіченко цілком вірно показує усі історичні трансформації, які переживала ідея «Москва – Третій Рим», та всі поставлені у другому розділі наукові завдання цілком і повністю виконані.

У третьому розділі дисертант цілком переконливо доводить, що концепт «Русский мир» є сучасною трансформацією ідеологем «Москва – Третій Рим». Росія виступає у цьому концепті як центр цивілізації добра, Захід – як цивілізація зла. Боротьба добра і зла уявляється як есхатологічна битва, під час якої легітимними є будь-які, навіть повністю аморальні діяння. М. В. Галіченко правильно зазначає, що існує певна еволюція у розумінні концепту «Русский мир». Інтелектуали, які його запропонували, хотіли модернізації Росії та створення «ліберальної імперії». Ідеологи, які почали розвивати цей концепт, зосередилися на спекуляціях про Росію як окрему цивілізацію, покликану мати владу над Євразією. Сучасна світські і церковна влада Росії за допомогою концепту «Русский мир» легітимізує нове «збирання земель», нову «холодну війну» із Заходом, агресивну політику стосовно сусідніх до Росії країн. Вчення про особливу російську цивілізацію, яку не зачепив дух західного розтління, покликане санкціонувати втручання у справи Європи, адже Росія знову приміряє на себе тогу спасительки справжньої Європи. Вся ця політична і церковна риторика породжує практичні дії, які приводять до реальних трагедій. Страждають не лише сусідні щодо Росії держави, але й сама Росія. М. В. Галіченко цілком правий коли робить такий висновок: ««Русский мир» РПЦ несе пряму загрозу для існування незалежних національних держав, що межують з РФ, оскільки має на меті інтеграцію в російську державу православних віруючих пострадянського простору без врахування їх національної самоідентифікації, нехтуючи існуючими кордонами». Мало того, в 2015-2016 роках церковні спікери почали говорити про необхідність об'єднати російський народ незалежно від наявних сьогодні кордонів. Таким чином, концепти трансформуються, наративи змінюються, залишається незмінним лише конфліктогенний потенціал всіх варіантів ідеологем «Москва – Третій Рим».

Особливо слід наголосити на правильності такої класифікації етапів розвитку концепту «Русский мир», яку пропонує М. В. Галіченко: «Перший етап розпочався у 1993 році та тривав до 2001 року. На цьому етапі спочатку кристалізується сам термін «Русский мир» та здійснюються спроби окреслити його зміст. Концепт ще не має стрункої структури та постає як об'єкт дискусії

кількох інтелектуальних груп, що прагнуть розробити перспективний проект розбудови Росії у XXI ст. Другий період розпочинається з 2001 року (промова В. В. Путіна на Конгресі співвітчизників, що проживають за кордоном) та триває до 2009 року (виступ патріарха Кирила на III Асамблеї «Русского мира»). На цьому етапі поряд з дискусіями інтелектуалів стосовно геокультурного, геополітичного та гео економічного аспектів концепту «Русского мира» розпочинається його активне використання владою. Це призводить до формування мережі урядових та громадських організацій, що поширюють офіційну варіацію цього концепту, який стає знаряддям «м'якої сили» Росії у міжнародних відносинах. Починаючи з 2009 року можна спостерігати переважання православного варіанту концепту «Русский мир». Таким чином зараз триває третій етап розробки цієї ідеї. Особливістю сучасного етапу є поступова втрата ваги інтелектуальних дискусій стосовно ролі Росії в глобалізованому світі. Відбувається усунення Г. Павловського, П. Щедровицького, С. Градиловського від впливу на подальшу розробку концепту «Русский мир», що відповідно зумовлює його офіційно-православний характер». М. В. Галіченко детально проаналізував кожен етап розвитку концепту «Русский мир», виявив як відбувалося релігійне переосмислення ідей, запропонований світськими інтелектуалами, як світська і церковна влада надавали концептам, що мали сприяти модернізації Росії в рамках реалістичної політики, в рамках використання потенціалу діаспори для реформ, нового значення ідеологем неоімперського і неотрадиціоналістичного характеру, що санкціонували відмову від суттєвої модернізації та пошук шляхів розвитку за рахунок реваншистських та експансіоністських проектів в межах всієї Євразії. Здійснений аналіз дає значний приріст наукового знання і заслуговує на повне схвалення.

Велике значення має параграф 3.2. «Втілення ідеологеми «Москва – Третій Рим» у концепті «Русский мир» Російської православної церкви». М. В. Галіченко здійснює аналіз «Основ соціальної доктрини» РПЦ і доводить, що вже в цьому документі 2000 року були присутніми деякі важливі складові концепту «Русский мир». Дисертант розглядає різні версії динаміки розвитку концепту патріарха Кирила «Русский мир» і дає власну інтерпретацію як цього концепту в цілому, так і його еволюції у світогляді особисто Кирила Гундяєва з початку 1990-х і до сьогодні. Можна сперечатися із М. В. Галіченком, коли він говорить про те, що покійний патріарх Олексій був прихильником незалежності церкви від держави, але не можна заперечувати вірності тези дисертанта про те, що патріарх Кирил повністю підкорив церкву інтересам звеличення Росії та своєї власної влади.

М. В. Галіченко вірно помічає, що існує кілька варіантів інтерпретації концепту «Русский мир» у риторичі самого патріарха Кирила. Дисертант цілком правий, коли робить наступний висновок: «починаючи з 2010 року спостерігається поступова еволюція від ідеї «Святої Русі», що об'єднує Україну, Білорусь та Росію до утвердження особливої місії Росії, котра постає особливою країною-цивілізацією, співмірною з Індією та Китаєм. Російська цивілізація втілена у формі російської державності має постати центром

тяжіння сусідніх народів та культур». Дійсно, концепт «Русский мир» то виступає як засіб для побудови наддержавної єдності на теренах Євразії на чолі із керівництвом РФ та РПЦ, то як засіб легітимізації особливого шляху розвитку лише для Росії. Поява програми-мінімум пов'язана із численними внутрішніми викликами для єдності Росії, а також і намаганням виправдати нову риторику В. Путіна про росіян як найбільший в історії розділений народ. Де-факто, концепт «Русского мира» в його двох інтерпретаціях пропонує сусідам Росії дві альтернативи: або країни в цілому мають вступити в тісні відносини із Росією та відновити «русский мир»; або Росія забере собі території, які на думку її керівництва населені росіянами, які мають належати до особливої країни-цивілізації, а не йти європейським чи самостійним шляхом розвитку.

М. В. Галіченко цілком вірно вслід за М. А. Козловцем зазначає, що для українців Володимирове хрещення було європейським вибором, а для росіян – спільнослов'янським. Але є ще одна велика відмінність. Для росіян, особливо для патріарха Кирила, вибір здійснений князем Володимиром і через тисячоліття повинен зумовлювати усі шляхи розвитку Росії, України, Білорусі, Молдови. Спікери РПЦ так і говорять: «історична необхідність, зумовлена вибором князя Володимира, діє і сьогодні, зумовлюючи потребу в єдності народів історичної Русі». Для українців шлях розвитку не обов'язково зумовлений подіями історичної давнини. Нові покоління можуть обирати нові шляхи розвитку. Нові покоління мають право по-новому інтерпретувати історичні рішення минулого. Ніякої історичної необхідності, тим більше такої духовно-імперіалістичної, про яку говорять спікери РПЦ, не існувало і не існує. Ніяких особливих законів історії для російської цивілізації не було і не може бути. Росіяни кожен раз наново обирають нові інтерпретації імперіалізму і колоніалізму, в тому числі – релігійні. Кожен раз вільно обирають служіння ілолу держави замість служіння ідеалам справжнього християнства і гуманізму. Але при цьому історичну відповідальність перекладають на своїх попередників, на особливі закономірності історії взагалі або історичного розвитку російської цивілізації зокрема. Все це намагання довести, що росіяни є рабами історії, не мають вибору шляхів подальшого історичного розвитку, є типовим імперіалістичним і колонізаторським лукавством, в якому, на жаль, бере активну участь із століття в століття РПЦ. Релігієзнавчий аналіз і деконструкція концепту «Русский мир» патріарха Кирила є не лише науковим здобутком М. В. Галіченка, але і засобом звільнення від полону консервативних утопій та ідеологій. Потрібно, щоб такі дослідження як дисертаційна робота М. В. Галіченка видавалися, щоб з результатами цих досліджень знайомилися богослови і вірні, які все ще перебувають під гіпнотичним впливом риторики про «русский мир».

Окремо слід відміти високий рівень аналізу церковних ідей щодо позиціонування Києву як Другого Єрусалиму, альтернативного щодо імперської Москви. М. В. Галіченко аналізує глибоко, із знанням внутрішніх церковних процесів, і показує на цьому матеріалі найкращі риси себе як аналітика релігійних процесів та релігійних ідей.

Текст дисертації дозволяє зробити кілька зауважень:

1. На нашу думку слід було б врахувати методологічний інструментарій А. Валіцького із його класичної книги про російську релігійну філософію «У полоні консервативної утопії».

2. Важливим є питання того, наскільки ідея «Москва – Третій Рим» була частиною ідеологічного обґрунтування колоніалізму? Автор цілком вірно акцентує увагу на тому, що концепт «Москва – Третій Рим» мав і має сьогодні різні значення, залежно від його використання у релігійному, імперському чи націоналістичному значенні. Але на нашу думку успішна наукова деконструкція ідеологеми «Москва – Третій Рим» можлива лише в межах антиколоніального дискурсу. Українська релігієзнавча наука може і повинна деконструювати цю ідеологеми, і дисертація М. В. Галіченко є значним кроком на цьому шляху. Сьогодні західні та українські вчені успішно аналізують російську філософію та літературу як дискурс колоніалізму, і застосування відповідних напрацювань у межах представленої дисертації було б виправданим.

3. На нашу думку слід було б врахувати новаторське дослідження В. М. Лур'є «Російське православ'я між Києвом і Москвою: нарис історії російської православної традиції» (2009), в якому вперше дається комплексний аналіз всіх ідеологічних та канонічних концепцій російського православ'я, які використовувались для утвердження особливого місця Москви як Третього Рима у наслідуванні не лише Константинополю, але й навіть католицькому Риму. На нашу думку, багато ідей В. М. Лур'є є ризикованими інтерпретаціями на грані наукового знання, але нові факти і тексти, які він вводить у науковий обіг заслуговують на увагу. І якби М. В. Галіченко звернувся до книги В. М. Лур'є, то результати його дисертаційного дослідження були б підтвердженні ще більшою кількістю фактів та аргументів.

4. На думку ряду дослідників (К. Говоруна, Ю. Чорноморця, Т. Левченко, О. Шевченка) концепція «русского міра» у російському релігійному та світському дискурсах сьогодні переходить у режим риторики, аналогічний до риторики фашистських режимів Італії, Іспанії, Португалії. На наш погляд, необхідно вже виокремлювати ті інтерпретації ідеологеми «Москва – Третій Рим», які мають елементи фашистського світогляду.

5. На нашу думку, в процесі формування сучасних уявлень про Росію як окрему цивілізацію значну роль відіграли спекуляції А. Панаріна в його численних публікаціях, які надавали ідеологічним побудовам вигляду наукової обґрунтованості за допомогою особливої російської «геополітики». Дисертант побіжно торкається цих публікацій в ряду інших. На наш погляд, їх потрібно було б спеціально дослідити як окремий предмет аналізу, оскільки «геополітичні» теорії А. Панаріна є тим «реалізмом», який ліг в основу всіх «ідеалістичних» уявлень про «русский мир».

6. Також в православних колах впливовими були і є ідеї Віктора Миколайовича Тростнікова, який у численних публікаціях, одноосібних і колективних розвиває власне бачення «русской цивілізації». У формування православної інтерпретації «Русского мира» важливу роль зіграли політичні та

геополітичні спекуляції одного із ідеологів популярного видання «Русский дом» генерала Миколая Сергійовича Леонтієва. У 1990-ті роки величезний вплив на свідомість православних вірних мала книга «Росія перед другим пришестям». На широкі кола православних фундаменталістів мали вплив публікації митрополита Іоанна Сничьова, особливо «Русская ідея» та цикл популярних книг Юрія Вороб'євського про містику боротьби православної цивілізації із духовним центром на Афоні проти Заходу. Дослідження цих аспектів дозволило б зрозуміти, яким чином для концепту «Русский мир» патріарха Кирила було підготовлено сприятливий ґрунт в церковному середовищі. На нашу думку, не лише ідеологічний вакуум та випробування 90-х зробили можливим прийняття ідей «Русского мира» в РПЦ, але й значний масив релігійної фундаменталістичної пропаганди, який здійснювався за допомогою публікацій зазначених авторів. До речі, в 1990-ті антизахідна риторика у більшості із зазначених авторів, а також у К. Душенова, була тісно пов'язана із відвертим антисемітизмом, якого немає у риторичі патріарха Кирила стосовно «Русского мира». Розвиток антисемітської риторики у сучасних ідеологів російської цивілізації, а потім відмова від цих риторичних стратегій, заслуговують на окреме дослідження, особливо з огляду на те, що сьогодні в риторичі О.Щіпкова уособленням зла вже є не євреї, а українці.

Висловлені зауваження, однак, не ставлять під сумнів ані саме дисертаційне дослідження, ані отримані наукові результати.

Дисертація є самостійним, творчим, оригінальним, завершеним дослідженням актуальної релігієзнавчо-філософської проблеми, яке виконано на професійному рівні й створює нові перспективи для українського релігієзнавства.

Дисертаційна робота **Галіченка Максима Володимировича «Рефлексія ідеологеми «Москва – Третій Рим»** відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а її автор Галіченко Максим Володимирович заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
професор, професор кафедри культурології
Національного педагогічного
Університету ім.М.П.Драгоманова**

Ю. П. Чорноморець